

Η ΙΔΡΥΣΗ, Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ Η ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ: Από το «κόμμα μαζών» στο «κόμμα του κράτους»

1. Εισαγωγή: Οι βασικές συντεταγμένες της θεωρίας των πολιτικών κομμάτων

Κάθε σύγχρονο πολιτικό κόμμα ('σύγχρονο': υπό την έννοια ότι λειτουργεί στα πλαίσια της σύγχρονης μορφής κράτους) είναι το αποτέλεσμα της συγχώνευσης δύο ειδικών σχέσεων (εννοιών): α) των σχέσεων εκπροσώπησης και, β) των σχέσεων νομιμοποίησης.

Οι δύο αυτές σχέσεις παραπέμπουν ευθέως στις συνθήκες ανάδυσης και εξέλιξης του κομματικού φαινομένου. Τα κόμματα γεννήθηκαν και αναπτύχθηκαν ως φορείς της εισόδου μεγάλων κοινωνικών μαζών στο επίκεντρο της πολιτικής διαδικασίας εκφράζοντας μεγάλες κοινωνικές διαιρετικές τομές (εκπροσώπηση) (Weber, 1959: 154, Duverger, 1976: 23-40, Lipset-Rokkan, 1967: 1-64) και εξελίχθηκαν σε θεσμικά όργανα περιορισμού αυτής της εισόδου σε καθορισμένα πλαίσια, έτσι ώστε να εξυπηρετείται, ταυτόχρονα, τόσο η ανάγκη της 'συμμετοχής' των πολιτών στην πολιτική διαδικασία όσο και η αναπαραγωγή του δεδομένου κοινωνικού-πολιτικού συστήματος (νομιμοποίηση) (Sartori, 1976: 27, Τσάτσος, 1983: 138).

Κοινωνική εκπροσώπηση και παραγωγή κρατικής πολιτικής αποτελούν τους δύο συστατικούς παράγοντες του σύγχρονου πολιτικού κόμματος, τις δύο αδιαχώριστες όψεις της πραγματικής του υπόστασης. Το γεγονός αυτό είναι που (πρέπει να) αποτρέπει να θεωρούνται τα σύγχρονα κόμματα είτε δέσμια ενός 'κοινωνικού βολонταρισμού' (εξαρτημένα μονομερώς από τις 'σχέσεις εκπροσώπησης' που έχουν διαμορφώσει) είτε ενός 'κρατικού βολонταρισμού' (τμήματα – και μόνον – των μηχανισμών πολιτικής νομιμοποίησης του κράτους).

Οι δύο έννοιες ('σχέσεις εκπροσώπησης' και 'σχέσεις νομιμοποίησης') παραπέμπουν η καθεμιά σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο κοινωνικών, ταξικών και πολιτικών αντιθέσεων. Κάθε κόμμα διαμορφώνει τις καθαρά δικές του σχέσεις εκπροσώπησης με κοινωνικές τάξεις / μερίδες / στρώματα (και αυτό παραπέμπει σε μια ανάλυση των ιστορικών όρων ανάδυσης του κόμματος, των σχέσεων του με τον κοινωνικό ανταγωνισμό, με τις πολιτικές και ιδεολογικές παραδόσεις μιας κοινωνίας) και εντάσσεται με ένα καθαρά δικό του (μοναδικό) τρόπο στο πλέγμα των σχέσεων νομιμοποίησης. Η διπλή αυτή συνάρθρωση ορίζει τον τύπο του κάθε κόμματος, την κοινωνική – ταξική του φυσιογνωμία, αλλά και το πολιτικό του πρόγραμμα, την οργανωτική του δομή, τις σχέσεις του με τα άλλα (αντίπαλα ή σύμμαχα) κόμματα, τη θέση του δηλαδή στο κομματικό σύστημα. Έτσι, κάθε πολιτικό κόμμα είναι το αποτέλεσμα μιας *ιδιαίτερης* συνάρθρωσης των δύο σχέσεων, μιας *ιδιαίτερης* (πρωτότυπης) μεταξύ τους ισορροπίας.

Βεβαίως, το ότι τα σύγχρονα κόμματα ανταποκρίνονται στον ίδιο τύπο συνάρθρωσης δεν σημαίνει ότι είναι όλα τα ίδια. Κάθε πολιτικό κόμμα εκφράζει διαφορετικά κοινωνικά συμφέροντα και κοινωνικές συμμαχίες μέσα στη συγκυρία και τις εγγράφει στο πλαίσιο του κράτους με διαφορετικό τρόπο και διαφορετική ένταση. Γι' αυτό βεβαίως, κάθε φορά που τα φώτα της θεωρητικής ανάλυσης πέφτουν σε ένα κόμμα στην ουσία (πρέπει να) συντελούνται οι εξής ταυτόχρονες εργασίες: α) αναλύονται οι *ιστορικοί όροι γέννησης και εξέλιξης* ενός κόμματος, β) αναλύεται η *πολιτική του γραμμή* σε κάθε ιστορική (χρονική) στιγμή, γ) αναλύεται η *σχέση που διαμορφώνει με τα άλλα πολιτικά και κοινωνικά υποκείμενα* στο πλαίσιο του

κομματικού και πολιτικού συστήματος, δ) αναλύεται η *εσωτερική του δομή* και το περιβάλλον των εσωκομματικών ανταγωνισμών ή συγκρούσεων, ε) αναλύεται το *πολιτικό του πρόγραμμα* και η στρατηγική του και, στ) αναλύεται η *σχέση του με το κράτος* και τους κρατικούς μηχανισμούς. Με άλλα λόγια, η μελέτη ενός κόμματος παραπέμπει στη μελέτη ενός σύνθετου πλαισίου, του οποίου τα πρωτεύοντα και δευτερεύοντα στοιχεία πρέπει να διερευνηθούν και να συσχετισθούν. Αυτή η συνθετότητα στην ανάλυση ενός κόμματος είναι που είχε οδηγήσει τον Α.Γκράμσι στο να διατυπώσει μια από τις πιο οξυδερκείς στην ιστορία της 'πολιτικής επιστήμης' φράση ότι «είναι μέσα στο σύνθετο πλαίσιο του συνόλου της κοινωνίας και του Κράτους (και συχνά μέσα σε διεθνείς αναφορές) που θα μπορέσει να υπάρξει η ιστορία ενός κόμματος, γεγονός που θα μας επέτρεπε να πούμε πως το να γραφεί η ιστορία ενός κόμματος σημαίνει σε τελική ανάλυση να γραφεί η συνολική ιστορία μιας χώρας» (Gramsci, 1975: 455-456).

Από όλες τις παραπάνω θεωρητικές εργασίες που συνθέτουν τη μελέτη ενός κόμματος επιβάλλεται κανείς να σταθεί ιδιαίτερος σε δύο: την οργανωτική δομή του κόμματος και το πολιτικό του πρόγραμμα. Είναι τα δύο πιο εύληπτα πεδία για την προσέγγιση της φυσιογνωμίας ενός κόμματος.

Η οργανωτική δομή 'φωτογραφίζει' τις σχέσεις εκπροσώπησης και την 'ηγεμονία συμφερόντων' που επικρατεί σε ένα κόμμα (το επίπεδο δημοκρατίας και συμμετοχής, ο συγκεντρωτισμός, η στεγανότητα πολιτικών τομέων, η σχέση ηγεσίας-βάσης, η κοινωνική σύνθεση του κόμματος, το επίπεδο πολιτικής λειτουργίας του, ο ρόλος και η θέση της Κοινοβουλευτικής Ομάδας, οι θεσμικοί μηχανισμοί ελέγχου της ηγεσίας, είναι μερικά μόνον από τα 'οργανωτικά' πεδία, στα οποία αποτυπώνονται σε τελική ανάλυση οι 'σχέσεις εκπροσώπησης' ενός κόμματος, δηλ. οι όροι συγκρότησής του, η ιδεολογία του, οι σχέσεις με τα κοινωνικά κινήματα). Η διατύπωση που ακολουθεί, ενοποιεί, τρόπον τινά, τη συμφωνία όλων σχεδόν των θεωρητικών του κομματικού φαινομένου: «Η οργάνωση ενός κόμματος αποτελεί το βαρόμετρο και την ανάγλυφη έκφραση του ιδεολογικού και πολιτικού του προσανατολισμού και κατά συνέπεια της σχέσης του με την κοινωνία και το κράτος» (Σπουρδαλάκης, 1998: 17).

Το πολιτικό πρόγραμμα αποτελεί τη θεωρητική και στρατηγική συμπύκνωση της φυσιογνωμίας ενός κόμματος. Αποτελεί τη συνισταμένη των 'σχέσεων εκπροσώπησης' και των 'σχέσεων νομιμοποίησης'. Είναι, δηλαδή, το αποτέλεσμα της κοινωνικής εκπροσώπησης που 'στηρίζει' το κόμμα και του τρόπου με τον οποίον τα στρατηγικά συμφέροντα της εκπροσώπησης αυτής εγγράφονται στο κράτος και γίνονται κρατική πολιτική. Το πολιτικό πρόγραμμα δεν ταυτίζεται υπό την έννοια αυτή, ούτε με τη 'διακήρυξη του κόμματος' ούτε με το πρόγραμμα διακυβέρνησης. Αν και βεβαίως τα συμπεριλαμβάνει, ωστόσο η έννοια είναι πολύ ευρύτερη.

Όλο το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο προσέγγισης του κομματικού φαινομένου προσδιορίζει βεβαίως και την περίπτωση του ΠΑΣΟΚ. Όπως όλα τα σύγχρονα πολιτικά κόμματα, αποτελεί τη συνάρθρωση μιας ιδιαίτερης σε κάθε συγκυρία ισορροπίας των δύο συνιστωσών: της εκπροσώπησης και έκφρασης κοινωνικών ομάδων και κοινωνικών αιτημάτων από τη μια, της ενσωμάτωσης και διαχείρισης των αιτημάτων αυτών στο πλαίσιο της κρατικής πολιτικής και της διακυβέρνησης από την άλλη. Η ισορροπία των δύο συνιστωσών καθορίζει σε κάθε ιστορική συγκυρία τη μορφή του κόμματος, την ιδεολογία του, τις σχέσεις του με την κοινωνία, την ηθική και πνευματική του επιρροή.

Στη βάση αυτής της συνάρθρωσης θα επιχειρηθεί η περιοδολόγηση και ταυτόχρονα η ιστορική αποτίμηση του ΠΑΣΟΚ, του κόμματος που καθόρισε το πολιτικό και

κομματικό σύστημα της μεταπολίτευσης και που βρέθηκε, τουλάχιστον μετά το 1977 και σχεδόν έως σήμερα, στο επίκεντρό του.

2. Μια βασική περιοδολόγηση του ΠΑΣΟΚ

Από την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ έως σήμερα μπορούν να οριστούν οι παρακάτω ιστορικές φάσεις εξέλιξης και μετεξέλιξης:

- **1974 – 1981:** δημιουργία και ανάπτυξη του κόμματος. Από το κενό πολιτικής εκπροσώπησης των λαϊκών στρωμάτων της μεταπολεμικής περιόδου στο «κόμμα-μαζών». Χαρακτήρας: κόμμα της ριζοσπαστικής Αριστεράς, με έντονα αντιϊμπεριαλιστικά στοιχεία. Πολιτικό πρόγραμμα: Αλλαγή (πολιτική και κοινωνική).
- **1981 – 1990:** διαμόρφωση του «διαχειριστικού κόμματος»: από την πολιτική Αλλαγή στην πολιτική διαχείριση του κράτους / από τη μεταρρύθμιση στην ενσωμάτωση. Χαρακτήρας: ‘αριστερό’ σοσιαλδημοκρατικό κόμμα. Πολιτικό πρόγραμμα: αναδιανομή του εισοδήματος και του κοινωνικού πλούτου / θεσμική διεύρυνση της Δημοκρατίας.
- **1990 – 1996:** διαμόρφωση του «κόμματος διακυβέρνησης»: από την πολιτική διαχείριση του κράτους στη διαχείριση των κοινωνικών αντιθέσεων. Από την εκπροσώπηση των κοινωνικών συμφερόντων στο κράτος στη νομιμοποίηση των κρατικών επιλογών στην κοινωνία. Χαρακτήρας: ‘συντηρητικά μετατοπισμένο’ σοσιαλδημοκρατικό κόμμα. Πολιτικό πρόγραμμα: σταδιακή (όχι βίαιη) ενσωμάτωση των νεοφιλελεύθερων επιλογών.
- **1996 – 2004:** διαμόρφωση και σταθεροποίηση του «κόμματος του κράτους». Από το ρόλο της νομιμοποίησης των κρατικών επιλογών στην κοινωνία στην κρατικοποίηση του κόμματος και στην πλήρη κατάργηση της κοινωνικής του αυτονομίας. Η συγχώνευση κράτους / κόμματος, η ενοποίηση των συμφερόντων τους, η συγκρότηση μιας ιδιαίτερης κομματικής ελίτ με σημείο αναφοράς την κρατική διαχείριση και όχι την αντιπροσώπευση των κοινωνικών ομάδων είναι τρία από τα βασικότερα στοιχεία του κομματικού μετασχηματισμού. Χαρακτήρας: Κόμμα της ‘Κεντροαριστεράς’. Πολιτικό Πρόγραμμα: Εκσυγχρονισμός

3. Αναλυτική περιοδολόγηση

Το πρώτο πράγμα που θα παρατηρήσει κανείς στην ιστορική διαδρομή του ΠΑΣΟΚ είναι ότι το κόμμα αυτό διέθετε εξ αρχής μια εκπληκτική ‘πλαστικότητα’ στη φυσιογνωμία και την πολιτική του. Είναι δύσκολο να συναντήσει κανείς στο ευρωπαϊκό πολιτικό σύστημα ένα κόμμα που να μετέβαλλε τόσο γρήγορα και τόσο εύκολα, χωρίς καθοριστικούς κραδασμούς, ιδεολογικούς προσανατολισμούς και στρατηγικές επιλογές. Ορισμένα μόνον παραδείγματα είναι ενδεικτικά: Ένα από τα πιο ‘αντιευρωπαϊκά’ κόμματα της δεκαετίας του ’70 (περισσότερο και από αρκετά κομμουνιστικά κόμματα της περιόδου) μετασχηματίζεται στο πλέον ‘φιλοευρωπαϊκό’, ανεξαρτήτως κομματικής οικογένειας, κόμμα στα τέλη της δεκαετίας του ’90. Ένα από τα πιο ‘αντικαπιταλιστικά’ κόμματα της δεκαετίας του ’70 ταυτίζεται ουσιαστικά και τυπικά, σχεδόν οργανικά, με το κεφάλαιο και τις στρατηγικές του στα τέλη της δεκαετίας του ’90 και αναπτύσσει σχέσεις διαπλοκής

με αυτό που ελάχιστες φορές σε τέτοιο βαθμό παρατηρήθηκαν στα ευρωπαϊκά πολιτικά συστήματα¹.

Θα μπορούσε κανείς να ερμηνεύσει τις αλλαγές αυτές με το επιχείρημα του ‘πολιτικού καιροσκοπισμού’, στοιχείο που οπωσδήποτε αρχίζει να κάνει έντονη την εμφάνισή του στην κουλτούρα ενός κόμματος που παραμένει επί μακρόν στην εξουσία και αποκτά τη ψυχολογία και το σύνδρομο του ‘αήττητου’. Ωστόσο, η άποψη αυτή δεν είναι επαρκής για να ερμηνεύσει όλη την 30χρονη πορεία του κόμματος. Οι τεράστιες αλλαγές του ΠΑΣΟΚ, που φαίνονται εκ πρώτης όψεως ‘οβιδιακές’, οφείλονται βεβαίως και στο γεγονός της μακρόχρονης παραμονής στην εξουσία, κυρίως όμως οφείλονται στο ότι - κι’ αυτό αποτελεί την κεντρική θέση αυτού του άρθρου -, το ΠΑΣΟΚ εξελίχθηκε από τα πρώτα κιόλας χρόνια της δράσης του σε ένα ‘οργανικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα’, πήρε σταδιακά τη μορφή ενός τυπικού σοσιαλδημοκρατικού / σοσιαλιστικού ευρωπαϊκού κόμματος και ακολούθησε την πορεία των αντίστοιχων κομμάτων, με όλους τους μεταμορφισμούς και τις πολιτικο-ιδεολογικές τους μετεξελίξεις.

Σχεδόν όλες οι προσεγγίσεις και κριτικές που διατυπώθηκαν για το ΠΑΣΟΚ, ήδη από τη δεκαετία του ’70 έως την άνοδο του Κ.Σημίτη στην ηγεσία του κόμματος το 1996, είχαν έξω από την οπτική τους αυτήν την πορεία. Θεωρούσαν το κόμμα αυτό ως ‘ανορθολογικό φαινόμενο’ της ελληνικής κοινωνίας, φρόντιζαν δε να το περιγράψουν (στην ουσία: να το αφορίζουν) με σειρά από ‘χαρακτηρισμούς’, που στόχο είχαν περισσότερο να απαξιώσουν τον πολιτικό αυτό φορέα, παρά να τον ερμηνεύσουν².

Όλες αυτές οι προσεγγίσεις είχαν μια κοινή λογική, έναν ενιαίο πυρήνα. Ήθελαν να ‘ξεμπερδεύουν θεωρητικά’ τους λογαριασμούς τους με αυτό το νέο κοινωνικό – πολιτικό μόρφωμα, η ύπαρξη του οποίου ανέτρεπε τα κατεστημένα σχήματα των πολιτικών αναλύσεων της τότε παραδοσιακής αριστεράς αλλά και της τότε δεξιάς: αν ‘αριστερά’ ήταν τα δύο κομμουνιστικά κόμματα, ‘κέντρο’ οι δυνάμεις της ΕΔΗΚ και ‘δεξιά’ η Νέα Δημοκρατία, το ΠΑΣΟΚ τι θα μπορούσε να ήταν άραγε παρά μόνον μια ‘ανορθολογική’ πονηριά της ιστορίας, ντυμένη με κάμποσο ‘αρχηγισμό’ ή ‘λαϊκισμό’;

Η πραγματικότητα ωστόσο ήταν περισσότερο ‘ξεροκέφαλη’.

1974-1981:

Το ΠΑΣΟΚ δημιουργείται και εξελίσσεται εκμεταλλευόμενο το κενό πολιτικής εκπροσώπησης των λαϊκών στρωμάτων που είναι έντονο μετά την ήττα της κομμουνιστικής αριστεράς στον εμφύλιο, την αποτυχία του κεντρικού πειράματος της περιόδου ’64-66, την επιβολή της δικτατορίας το 1967 και τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968 (Βερναρδάκης-Μαυρής 1991). Καθ’ όλη την πρώτη περίοδο της δράσης του κινείται διακηρυκτικά σε ένα ‘αντικαπιταλιστικό’ προγραμματικό πλαίσιο που

¹ Μάλιστα, την ίδια περίοδο που παρατηρείται στην Ευρώπη για πολλούς λόγους μια εξασθένηση της δύναμης των κομμάτων και των πολιτικών αντιπροσωπευτικών θεσμών (Pélassy 1992), το ΠΑΣΟΚ διάγει την ‘καλύτερη’ στιγμή του, ως χώρος ανώτερης συγχώνευσης οικονομικών, διοικητικών, πολιτικών, τοπικών, περιφερειακών και άλλων εξουσιών.

² Στο ΠΑΣΟΚ αποδόθηκαν οι ‘χαρακτηρισμοί – κατηγορίες’ του ‘αρχηγικού’, του ‘αυταρχικού’, ή και του ‘περονικού’ κόμματος. Ο περισσότερο ‘δημοφιλής’ διαχρονικά χαρακτηρισμός που του αποδόθηκε – με την αρνητική έννοια - ήταν αυτός του ‘λαϊκισμού’, που μάλιστα υιοθετήθηκε και από τις πρώιμες εκσυγχρονιστικές τάσεις του ίδιου του ΠΑΣΟΚ (Ελεφάντης-Καβουριάρης, 1980:157-192, Μουζέλης, 1980: 271-294, 1989: 19-45, Lyrintzis, 1983, Λυριντζής, 1990: 44-69, Σημίτης, 1989: 9-18, Κατσούλης 1980: 445-478, Ελεφάντης 1991). Από το σχήμα του ‘λαϊκιστικού ΠΑΣΟΚ’ ελάχιστοι διαφοροποιήθηκαν (Καπετανγιάννης, 1980: 295-323, Σπουρδαλάκης, 1989: 65-76). Μια συνολική αποτίμηση της συζήτησης για το χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ έως και τη δεκαετία του ’90 περιέχεται στο Βερναρδάκης (1995: 153-166)

διαφοροποιεί το κόμμα από όλα τα ρεύματα της παραδοσιακής τότε αριστεράς, τη σοσιαλδημοκρατία, τον ευρωκομμουνισμό και τον 'υπαρκτό σοσιαλισμό'. Με αυτή τη φυσιογνωμία υπερφαλαγγίζει την παραδοσιακή πολιτική αριστερά από τα 'αριστερά', συνδέεται με τα νέα κοινωνικά κινήματα και την αμφισβήτηση της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, ενώ με τη διαδικασία της 'αυτοοργάνωσης' συγκροτεί ένα νέο τύπο 'κόμματος μαζών', σε ρήξη με τη 'γραφειοκρατική' παράδοση της ελληνικής αριστεράς (Βέρος, χ.χ., Ελευθερίου, 1983, Λιβιεράτος, 2004). Παρά τις τότε κριτικές περί 'αρχηγισμού' που του ασκούσαν και την αναμφισβήτητη ηγεμονική παρουσία του Α.Παπανδρέου, το κόμμα, ακριβώς επειδή είναι ένα προϊόν της κοινωνίας, διασχίζεται από πολλά εσωτερικά ρεύματα και ζυμώσεις, διαπλάθεται εκ του μηδενός και αποτελεί ουσιαστικά ένα πλουραλιστικό και δημοκρατικό κόμμα. Σταδιακά μάλιστα και σε κάθε εκλογική αναμέτρηση, εμβαθύνεται η ταξικότητα της εκλογικής του βάσης, με αποκορύφωμα τις Βουλευτικές Εκλογές του 1985 (Μαυρή 1993).

Πολιτικό πρόγραμμα και μορφή οργάνωσης είναι βεβαίως άρρηκτα συνδεδεμένα καθ'όλη την πρώτη περίοδο του κόμματος, ιδίως μέχρι το 1977. Το ένα εμπεριέχεται στο άλλο. Στη λογική των εμπνευστών της 'αυτοοργάνωσης' (που ειρήσθω εν παρόδω ανήκαν στο ρεύμα του εαμογενούς τροτσκισμού) η 'αυτοοργάνωση' σε ανοικτές Επιτροπές Πρωτοβουλίας ως διαδικασία και ως πολιτική λογική θέλει να δώσει στην οργάνωση την έννοια μιας 'κοινωνίας εν κινήσει' (σε αντίθεση με τα οργανωτικά σχήματα της τριτοδιεθνιστικής παράδοσης και του 'παλαιοκομματισμού') και να τη χρησιμοποιήσει ως μοντέλο 'δυναμικής εξουσίας'. Προωθημένη λογική βεβαίως, που δεν ολοκληρώθηκε ποτέ σ' αυτήν την κατεύθυνση, αλλά που έβαλε τη σφραγίδα της στο νέο πολιτικό μόρφωμα, που άλλωστε ονομάστηκε «Κίνημα» και όχι «κόμμα».

1981-1990:

Ωστόσο, συγχρόνως με τις 'αντικαπιταλιστικές' διακηρύξεις, την οργάνωση 'νέου τύπου' και τη λαϊκή – εργατική κοινωνική σύνθεση της εκλογικής και οργανωμένης βάσης του, η πολιτική γραμμή του κόμματος, δηλαδή με άλλα λόγια η υλική (πραγματική) του τοποθέτηση / ένταξη στη συγκυρία θα αποσυνδέεται σταδιακά από τα παραπάνω. Η αντίφαση του ΠΑΣΟΚ, ήδη από το 1977, είναι έκδηλη: από τη μια υπάρχει μια αντικαπιταλιστική προγραμματική διακήρυξη, από την άλλη μια 'μετριοπαθής' πολιτική γραμμή. Από την μια υπάρχει το τρίπτυχο της κοινωνικής αλλαγής: κοινωνικοποίηση / αυτοδιαχείριση / δημοκρατικός προγραμματισμός, από την άλλη το τρίπτυχο της πολιτικής γραμμής: εκλογικισμός (κύριος στόχος είναι να αυξάνονται τα εκλογικά ποσοστά και να κερδηθούν οι εκλογές, ακόμα κι'αν χρειαστεί να γίνουν προγραμματικές υποχωρήσεις προκειμένου να εξασφαλιστεί η ψήφος και συντηρητικών μαζών), κυβερνητισμός (διαμορφώνεται ένα πρόγραμμα – άθροισμα διαχειριστικών προτεραιοτήτων και διευθετήσεων και όχι πρόγραμμα κοινωνικών αλλαγών), τακτικισμός (νομιμοποιείται κάθε είδους τακτική που θα μπορούσε να συμβάλει στη διεύρυνση της εκλογικής βάσης) (Σπουρδαλάκης 1988). Μεταξύ μιας 'ενσωματωμένης' πολιτικής γραμμής και μιας 'αντικαπιταλιστικής' προγραμματικής διακήρυξης η πλάστιγγα εκ των πραγμάτων γέρνει προς την πρώτη τάση. Η πολιτική γραμμή του ΠΑΣΟΚ δεν συνδέεται με τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά του κόμματος, αλλά, αντίθετα, διαμορφώνεται σταδιακά σε αντίθεση με αυτά. Το ίδιο το κόμμα, ως μορφή οργάνωσης και σχέση εκπροσώπησης, αποσυνδέεται σταδιακά από τη δυναμική και τη φιλοσοφία της αυτοοργάνωσης και παίρνει τα χαρακτηριστικά ενός δομημένου οργανωτικού μηχανισμού που αρχίζει να λειτουργεί με τη δική του λογική και τα δικά του συμφέροντα.

Η αποσύνδεση αυτή μεταξύ προγράμματος / στρατηγικής από τη μια και πολιτικής γραμμής / τακτικής από την άλλη αποτελεί τον πυρήνα της σοσιαλδημοκρατικής φυσιογνωμίας του ΠΑΣΟΚ. Το ΠΑΣΟΚ ενσωματώνει σταδιακά τα δομικά χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας στην κομματική του μορφή³, τα οποία και γίνονται κυρίαρχα μετά το 1981 με την ανάληψη της διακυβέρνησης: κυρίαρχο κόμμα στον αριστερό πόλο του κομματικού συστήματος, κόμμα της εργατικής τάξης τόσο ως εκλογική όσο και ως συνδικαλιστική δύναμη, κόμμα ‘νομιμοποιημένο’ ως φορέας πολιτικής εναλλαγής (Moschonas 1990).

Η κυβερνητική του πολιτική, επίσης, θα αποδειχθεί μια τυπική σοσιαλδημοκρατική πολιτική, με βασικά χαρακτηριστικά την παρέμβαση στις σχέσεις διανομής του κοινωνικού πλούτου (αναδιανεμητικές οικονομικές πολιτικές), το άθικτο των σχέσεων παραγωγής, την αποδοχή του συνταγματικού-πολιτικού πλαισίου, την σχετική ενδυνάμωση μεσοπρόθεσμων λαϊκών συμφερόντων και θέσεων και, τέλος, κρίσιμο στοιχείο για τη σοσιαλδημοκρατική παράδοση, την προώθηση της οργανωτικής αλληλοδιείσδυσης κόμματος και συνδικάτων (τα οποία μετά το 1981 ενισχύθηκαν σαφώς, διευρύνθηκαν και εκδημοκρατικοποιήθηκαν, ωστόσο η κοινωνική αυτονομία τους δεν ολοκληρώθηκε και η αλληλοδιαπλοκή με το κράτος και το κυβερνητικό κόμμα ενισχύθηκε).

1990-1996:

Το ΠΑΣΟΚ μένει εκτός διακυβέρνησης από τον Απρίλιο του 1990 έως τον Οκτώβριο του 1993. Η πρώτη αυτή υποπερίοδος θα επισκιαστεί από το κλίμα των διώξεων του Προέδρου του και αρκετών στελεχών του. Το γεγονός αυτό θα επιχειρήσει να εκμεταλλευτεί το 1990 στη Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής του Πεντελικού μια ισχυρή εσωκομματική ομάδα, ώστε να αμφισβητήσει ανοικτά την ηγεσία του Α.Παπανδρέου (που βρίσκεται τότε σε υποδικία για το ‘σκάνδαλο Κοσκωτά’), προτείνοντας ως γραμματέα του κόμματος τον Π.Αυγερινό. Η ομάδα αυτή (Γεννηματάς, Σημίτης, Β.Παπανδρέου, Πάγκαλος, Λαλιώτης, κ.ά.) θα ηττηθεί μεν, ωστόσο θα αποτελέσει την αιχμή του δόρατος της εσωκομματικής αντιπολίτευσης που θα μορφοποιηθεί τα επόμενα χρόνια και η οποία θα συγκροτηθεί με βάση τον ‘πολιτικό και ιδεολογικό εκσυγχρονισμό’ του κόμματος, σε αντιπαραβολή με τα ‘κοινωνιστικά’ χαρακτηριστικά που επιβίωναν ακόμα έντονα στη φυσιογνωμία του. Το ΠΑΣΟΚ επανέρχεται το 1993 στην εξουσία εκμεταλλευόμενο τη μεγάλη κοινωνική δυσαρέσκεια που τροφοδότησε η κυβέρνηση Μητσοτάκη και οι ανοικτά νεοφιλελεύθερες επιλογές της. Απέναντι σε αυτήν την κυβερνητική πολιτική το ΠΑΣΟΚ κουβαλούσε ακόμη τις μνήμες της σοσιαλδημοκρατικής του διαχείρισης και κατ’ουσίαν της πρώτης συστηματικής προσπάθειας δημιουργίας Κράτους Πρόνοιας και δημοκρατικών θεσμών.

Ωστόσο, τόσο η διεθνής όσο και η εγχώρια οικονομική και πολιτική συγκυρία ήταν πλέον πολύ διαφορετικές. Τα περιθώρια, όπως τη δεκαετία του ’80, μιας ‘ιδιαίτερης’ οικονομικής πολιτικής ή και εξωτερικής πολιτικής ήταν πλέον πολύ μικρά. Η Ελλάδα είναι αναγκασμένη να προσαρμοστεί στα μικρά περιθώρια που της αφήνει η Ευρωπαϊκή Ένωση και η επιζητούμενη ένταξη στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση. Αν η πρώτη κυβερνητική περίοδος του ΠΑΣΟΚ (1981-1985) αλλά και η δεύτερη εν μέρει (1985-1989), ταυτίστηκαν με αναδιανεμητικές πολιτικές υπέρ των

---

³ Η διαδικασία αυτή είναι μάλιστα ανεξάρτητη από την ‘ιδεολογική απέχθεια’ του ΠΑΣΟΚ για τη σοσιαλδημοκρατία, η οποία, σύμφωνα με την επίσημη θέση του, αποτελεί «εκφραστή της νέας πατερναλιστικής – μονοπωλιακής φάσης του καπιταλισμού» (Παπανδρέου, Α. 1976: 92). Η ιδεολογική-συμβολική αντιπαλότητα του ΠΑΣΟΚ με τη σοσιαλδημοκρατία θα παρατηρείται στα επίσημα κείμενά του τουλάχιστον μέχρι και το 1977.

φτωχότερων τάξεων, η περίοδος 1993-1996 θα ταυτιστεί περισσότερο με διαχειριστικές προσπάθειες σταθεροποίησης της οικονομίας και σταδιακής (ήπιας) προσαρμογής στους μονεταριστικούς στόχους της ένταξης στην ΟΝΕ.

Οι πολιτικές αυτές δεν ήταν οι αναμενόμενες από τις λαϊκές τάξεις, που είχαν υποστεί κατά την προηγούμενη περίοδο μια συρρίκνωση τόσο των εισοδημάτων τους όσο και των δικαιωμάτων τους. Μια τυπική τέτοια έκφραση δυσαρέσκειας προς τη νέα διακυβέρνηση ΠΑΣΟΚ εμφανίστηκε με επίκεντρο τον αγροτικό πληθυσμό της Θεσσαλίας και της Στερεάς Ελλάδας τον Οκτώβριο-Νοέμβριο του 1995, ο οποίος άρχισε να βλέπει τις επιπτώσεις της ευρωπαϊκής αγροτικής πολιτικής στο εισόδημά του. Ήταν ο προάγγελος της μεγάλης αγροτικής κινητοποίησης σε Θεσσαλία, Στερεά και Μακεδονία που θα ξεσπάσει ένα χρόνο αργότερα, το 1996, επί κυβέρνησης Σημίτη.

Στο εσωκομματικό πεδίο η περίοδος αυτή είναι περίοδος προετοιμασίας της διαδοχής του Α.Παπανδρέου. Η διαδοχή, που θα γίνει αναγκαστικά λόγω παρατεταμένης ασθένειας του Α.Παπανδρέου, τον Ιανουάριο του 1996, θα εκφράσει στην ουσία την πολιτικο-προγραμματική και οργανωτική μετεξέλιξη του ΠΑΣΟΚ. Πολιτικο-προγραμματικά: κυριαρχεί η οργανική πλέον ένταξη στις 'μονεταριστικές' κυβερνητικές πολιτικές. Οργανωτικά: κυριαρχεί το αίσθημα της μη-απώλειας της εξουσίας, σε ένα κόμμα που στελεχώνει το κράτος, χωρίς να θέλει πια να το αλλάξει (όπως στην πρώτη φάση της ανάδειξής του στην εξουσία 1981-1985).

Η εκλογή Σημίτη και η επικράτηση της τάσης των 'εκσυγχρονιστών' συμβολοποιεί τη διπλή αυτή μετεξέλιξη του ΠΑΣΟΚ. Είναι δε ενδιαφέρον σημειολογικά, ότι η διαδοχή κρίνεται κατ'ουσίαν στο πεδίο της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του κόμματος (και όχι στο Συνέδριο), δηλαδή στο όργανο που θεωρείτο κατά τις πρώτες περιόδους του ΠΑΣΟΚ ένα είδος 'αναγκαίου κακού' στο δρόμο για τον 'σοσιαλιστικό μετασχηματισμό'.

1996-2004:

Είναι η περίοδος που ταυτίζεται με την προεδρία και διακυβέρνηση Σημίτη και της τάσης των 'εκσυγχρονιστών'. Είναι η περίοδος που το ΠΑΣΟΚ μετασχηματίζεται σε ένα πολιτικό φορέα με κίνηση στο 'κέντρο'. Τη σοσιαλδημοκρατική ρητορική αντικαθιστά το εγχείρημα της 'κεντροαριστεράς' και της 'ευρωαριστεράς'⁴. Κατά την περίοδο αυτή:

α) μετατοπίζεται ριζικά η κυβερνητική του στρατηγική. Στο πηδάλιό της βρίσκεται ομολογημένα και κατά απόλυτη προτεραιότητα ένας οικονομικός στόχος, η ένταξη στην ΟΝΕ, που επιβάλλει σοβαρότατες περιοριστικές πολιτικές, τόσο στα λαϊκά και κατώτερα εισοδήματα όσο και στη συνολική λειτουργία του κράτους πρόνοιας, σε αντίθεση με τις κυβερνητικές πολιτικές που είχαν στο πηδάλιό τους την άσκηση θεσμικών και αναδιανεμητικών πολιτικών. Ειδικότερα μάλιστα μετά το 2000, η μετατόπιση της κυβερνητικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ στο κατεξοχόν πεδίο άσκησης σοσιαλδημοκρατικών (συναινετικών) πολιτικών, αυτό των εργασιακών σχέσεων και

---

⁴ Στον πυρήνα της συνειδητής αυτής μετατόπισης βρίσκεται η άποψη ότι η εξίσωση κοινωνική δικαιοσύνη=οικονομική πρόοδος, που αποτέλεσε επί μακρόν το πολιτικό πρόταγμα της σοσιαλιστικής αριστεράς, έχει λάβει τέλος. Στη θέση του προβάλλει η (οικονομιστική) άποψη ότι χρειάζεται περιορισμός των ελλειμμάτων που δημιούργησε το κράτος πρόνοιας, το οποίο θα πρέπει να περιοριστεί από 'γενικός στόχος' σε 'σημειακές παρεμβάσεις'. Η θέση αυτή εκφράζεται και στη σημειολογία του σημιτικού λόγου, όπου το πρωτεύον ζήτημα είναι η 'ίσχυρη κοινωνία', η 'ίσχυρη οικονομία' και εντέλει η 'ίσχυρη Ελλάδα', σε αντιδιαστολή με την 'κοινωνική δικαιοσύνη' του πρώιμου ΠΑΣΟΚ (Σημίτης, 1995: 9-15).

της κοινωνικής ασφάλισης, είναι τεράστια⁵. Το ΠΑΣΟΚ εγκαταλείπει και τυπικά τη λογική του 'σοσιαλδημοκρατικού συμβολαίου'.

β) αλλοιώνεται σοβαρά, επίσης, η οργανωτική του μορφή. Η συγχώνευση πλέον κράτους και κυβερνητικού κόμματος είναι απόλυτη, αλλά επιπλέον γίνεται με όρους πλήρους ελέγχου του δεύτερου, δηλαδή του κόμματος από το κράτος. Καταργείται κάθε μορφή κοινωνικής αυτονομίας του κόμματος. Το ΠΑΣΟΚ μετατρέπεται σε ένα κρατικό κόμμα. Σε αντίθεση με τη δεκαετία του '80, όπου το κόμμα ήταν αυτό που εισέβαλε στο κράτος, προσπαθώντας να το ελέγξει, να το μετατοπίσει, να το διαχειριστεί σε άλλη προγραμματική κατεύθυνση (Σπανού 1998: 175-193), τώρα συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο. Το κράτος απορροφά το κόμμα, του προσδίδει το σύνολο των 'πόρων του'. Το κόμμα ως έκφραση της κοινωνικής αυτονομίας υποβαθμίζεται ολοένα και περισσότερο, ενσωματώνοντας τα τυπικά χαρακτηριστικά του cartel party (Katz – Mair 1995). Η μεταφορά των κέντρων λήψης αποφάσεων αποσυνδέεται ολοκληρωτικά από τα κομματικά όργανα, τα οποία μόνο συγκαταθετικά λειτουργούν. Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα, ότι για αυτό το λόγο, παρά τις παλαιότερες εξαγγελίες και αιτήματα διαφόρων ομάδων στο ΠΑΣΟΚ περί 'εκσυγχρονισμού' του κόμματος και των λειτουργιών του, η κρίση δημοκρατικής λειτουργίας του κόμματος εκδηλώθηκε στο ανώτερο σημείο της. Το κόμμα κατά την περίοδο 1996-2004 μετατράπηκε, τυπικά και ουσιαστικά, σε ένα οργανωτικό μίαντα νομιμοποίησης των κρατικών πολιτικών και, πολύ περισσότερο, σε χώρο συγκρότησης και αναπαραγωγής των προσωπικών πελατειακών σχέσεων των κορυφών του κόμματος. Τα συνέδρια του 1999 και του 2001 θα σηματοδοτούν από μια τεράστιας έκτασης νόθευση της σύνθεσης του κόμματος, αφού, τα 'ανύπαρκτα-πλαστά μέλη' μέσω κατευθυνόμενων εγγραφών που προωθούσαν οι οργανωμένες ομάδες του κόμματος και κυρίως η ηγετική ομάδα των 'εκσυγχρονιστών' έφθασαν να αποτελούν το 50% του συνόλου των 300.000 περίπου οργανωμένων μελών⁶. Ο κοινός παρανομαστής κόμματος και κράτους την περίοδο αυτή σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στα τεράστια για τα ελληνικά έως τότε δεδομένα οικονομικά μεγέθη που εκλήθη να διαχειριστεί: Γ'ΚΠΣ, Μεγάλα και συγχρηματοδοτούμενα Τεχνικά Έργα, Ολυμπιακοί Αγώνες, Ιδιωτικοποιήσεις μεγάλων δημοσίων επιχειρήσεων, όπως ο ΟΤΕ, τα ΕΛ.ΠΕ, επέκταση του Χρηματιστηρίου. Ειδικότερα για το τελευταίο, πρέπει να επισημανθεί ότι η κυβερνητική πολιτική της περιόδου υποβοήθησε καθοριστικά την πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου σε νέες επιχειρηματικές ομάδες, φίλα προσκείμενες στο κυβερνητικό κόμμα και την ηγετική του ομάδα⁷, στην προσπάθειά

⁵ Ο Κ.Σημίτης είχε από παλαιότερα διατυπώσει την άποψη ότι «το κράτος πρόνοιας πρέπει να δίνει ουσιαστική βοήθεια όπου αυτή χρειάζεται και για όσο διάστημα αυτή είναι απαραίτητη» (Σημίτης 1995: 122). Η τοποθέτηση αυτή αίρει την οργανικότητα του κοινωνικού κράτους. Θεωρεί το κράτος πρόνοιας ως 'έξωτερική μορφή' παρέμβασης στην οικονομία (δίκτυο προστασίας), μόνο για να 'ανακουφίζει' τις κοινωνικές και οικονομικές πιέσεις των κατώτερων τάξεων.

⁶ Στο 2^ο Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ (Σεπτέμβριος 1990) τα εγγεγραμμένα μέλη ήταν 107.000. Στο 3^ο Συνέδριο (Απρίλιος 1994) ήταν 156.000, όσα ακριβώς κατεγράφησαν και στο 4^ο Συνέδριο (Ιούνιος 1996). Μετά την επικράτηση των 'εκσυγχρονιστών' και στην αγωνιώδη προσπάθειά τους να 'ελέγξουν' το κόμμα, παρατηρείται ραγδαία αύξηση των οργανωμένων μελών: στο 5^ο Συνέδριο (Μάρτιος 1999) τα μέλη ήταν 225.000 και στο 6^ο Συνέδριο (Οκτώβριος 2001) φθάνουν τα 308.000, συμπεριλαμβανομένων και των μελών της νεολαίας ΠΑΣΟΚ, ο ανταγωνισμός για τον έλεγχο της οποίας εκτινάσσει τα μέλη της στον αστρονομικό αριθμό 46.000 μέλη (από 12.000 περίπου που ήταν έως και το 1996). Η καταγραφή-απογραφή των μελών που γίνεται επί γραμματείας Κ.Λαλιώτη και ολοκληρώνεται τον Ιούνιο του 2003, αποδεικνύει ότι τα 150.000 από τα 308.000 μέλη του Οκτωβρίου 2001 είναι ανύπαρκτα, εγγεγραμμένα σε πολλές περιπτώσεις εν αγνοία τους (συγγενικά ή φιλικά πρόσωπα μελών) ή αντιγραφές ονομάτων από τηλεφωνικούς καταλόγους! (βλ. Σταυρόπουλος, Λ. «Πού πήγαν τα μισά μέλη του ΠΑΣΟΚ;», εφ. *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 15 Ιουνίου 2003).

⁷ Αναλυτική καταγραφή των υποθέσεων της περιόδου αυτής υπάρχει στο Κόλμερ (2001).

της να σταθεροποιήσει οργανικές συμμαχίες με τα νέα ανερχόμενα αστικά και μικροαστικά στρώματα της περιόδου (τα 'νέα τζάκια').

Η σύζευξη κράτους / κόμματος είχε λοιπόν ως βάση την οικονομική επέκταση της περιόδου, άλλωστε εκεί θα πρέπει να αναζητηθεί και η τεράστια, επίσης, επέκταση των φαινομένων διαφθοράς, τα οποία εισήλθαν ως παράγων επίδρασης στην πολιτική σκηνή.

γ) αλλοιώνεται σοβαρά η κοινωνική και εκλογική του βάση. Οι κοινωνικές και εκλογικές αναφορές του ΠΑΣΟΚ θα υποστούν μια σταδιακή αλλαγή (Μαυρής 2000, 2001^α, 2004, Vernardakis 2000). Φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού (όπως συνταξιούχοι, νοικοκυρές, νέοι άνεργοι, αγρότες, μισθωτά στρώματα του ιδιωτικού τομέα) θα εγκαταλείψουν εκλογικά το ΠΑΣΟΚ, ενώ στρώματα της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας θα το προσεγγίσουν για πρώτη φορά. Το ΠΑΣΟΚ θα διατηρήσει τη στήριξη των στρωμάτων της δημόσιας διοίκησης. Μια νέα λοιπόν εκλογική συμμαχία δημιουργείται στη βάση του ΠΑΣΟΚ, που ειδικά στις εκλογές του 2004 θα καταγράψει τόσο μικρή συμμετοχή των λαϊκών στρωμάτων, ενώ τα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού και οι κοινωνικές ομάδες του 'αποκλεισμού' απομακρύνονται από αυτό. Το 'κόμμα των μη-προνομιούχων' έχει πλέον μετατραπεί σε 'κόμμα των εξασφαλισμένων'.

4. Η ιδεολογική μετακίνηση του ΠΑΣΟΚ και η 'νέα' φυσιογνωμία του (Σεπτέμβριος 2000)

Βάσει ερευνητικών δεδομένων και κατασκευάζοντας δύο κλίμακες στάσεων, μία κλίμακα 'οικονομικού φιλελευθερισμού' και μία κλίμακα 'πολιτικού φιλελευθερισμού' (Michelat, 1986, Grunberg – Schweisguth, 1990, 1997), επιχειρήσαμε μια διεύθυνση σε αυτό το 'ώριμο ΠΑΣΟΚ' της τελευταίας περιόδου⁸. Για την κατασκευή της κλίμακας 'οικονομικού φιλελευθερισμού' χρησιμοποιήθηκαν συγκεκριμένες μεταβλητές για τις οποίες καταγράφηκε η τοποθέτηση του εκλογικού σώματος του ΠΑΣΟΚ 2000. Οι μεταβλητές ήταν οι εξής: αύξηση ορίων ηλικίας στις συντάξεις, καθιέρωση φόρου κοινωνικής αλληλεγγύης, λειτουργία ιδιωτικών πανεπιστημίων, ελαστικοποίηση εργασιακών σχέσεων, κατάργηση εργασιακού δώρου, αύξηση της φορολογίας των κερδών από το Χρηματιστήριο. Για την κατασκευή της κλίμακας 'πολιτικού φιλελευθερισμού' χρησιμοποιήθηκαν αντίστοιχα οι μεταβλητές: στάση απέναντι στους μετανάστες, απέναντι στη θανατική ποινή, ελάφρυνση της ποινικής νομοθεσίας ως προς τους χρήστες 'ελαφρών ναρκωτικών', επιβολή λογοκρισίας στα ΜΜΕ για ζητήματα ηθικής, δικαίωμα στην καύση των νεκρών.

Από την κατασκευή των δύο κλιμάκων και από την ταυτόχρονη ανάλυσή τους προέκυψε για το ΠΑΣΟΚ του 2000 η εξής πολιτικο-ιδεολογική γεωγραφία:

Το 18% του εκλογικού του σώματος το 2000 θα μπορούσε να καταταγεί στην «αριστερά». Τοποθετείται δηλαδή ταυτόχρονα, στη μεν κλίμακα 'οικονομικού φιλελευθερισμού' στον πόλο του κοινωνικού κράτους στη δε κλίμακα 'πολιτικού φιλελευθερισμού' στον πόλο των ατομικών / κοινωνικών δικαιωμάτων.

Το 2% του εκλογικού του σώματος ανήκει σε αυτό που με κλασικούς όρους θα ονομάζαμε «δεξιά». Τοποθετείται με συνέπεια τόσο υπέρ ενός μοντέλου απόλυτης ελευθερίας στην αγορά όσο και υπέρ ενός αυταρχικού κοινωνικού προτύπου.

⁸ Τα πρωτογενή δεδομένα της ανάλυσης προέρχονται από έρευνα της VPRC που διεξήχθη μετά τις εκλογές του 2000.

Το 80% κινείται ουσιαστικά σε ένα ενδιάμεσο πεδίο θέσεων, σε ένα ‘μεσαίο χώρο’ (Βερναρδάκης 2004). Αλλού ταυτίζεται με πολιτικές θέσεις των δυνάμεων της αγοράς, αλλού πάλι επιθυμεί τον κρατικό ρυθμιστικό ρόλο. Υπάρχουν μεταρρυθμίσεις στο κοινωνικό πεδίο που είναι έτοιμη να δεχτεί, όπως η θανατική ποινή, η λογοκρισία στα ΜΜΕ, η λειτουργία ιδιωτικών πανεπιστημίων, αλλά παράλληλα επιθυμεί και τη δωρεάν παιδεία και το σεβασμό σε μειονοτικά δικαιώματα. Χαρακτηρίζεται σε πολλές περιπτώσεις από στάσεις ασταθείς, ελλιπείς, ή, σε τελική ανάλυση, από ‘μη-στάσεις’ (‘non-attitudes’) (Converse, 1964 και 1971).

Στην πραγματικότητα, η εξέλιξη της πολιτικο-ιδεολογικής γεωγραφίας της εκλογικής του βάσης αντανάκλα τη μετεξέλιξη του ΠΑΣΟΚ από ένα κόμμα της αριστεράς, όπως δημιουργήθηκε το 1974 σε ένα κόμμα σοσιαλδημοκρατικό και από κει σε ένα κόμμα του ‘μεσαίου χώρου’ με αντιφατικά ιδεολογικά και πολιτικά στοιχεία (Μαυρής 2001β).

‘Μεσαίος χώρος’ (στο επίπεδο της εκλογικής-κοινωνικής βάσης) και ‘κόμμα του κράτους’ (στο επίπεδο της πολιτικο-οργανωτικής και ιδεολογικής συγκρότησης) αποτελούν το δίδυμο απότοκο της εξέλιξης του ΠΑΣΟΚ στα τριάντα χρόνια της Γ’ Ελληνικής Δημοκρατίας.

5. Επίλογος: το τέλος της ‘εποχής Σημίτη’ και η ανάδειξη της νέας ηγεσίας του Γ.Παπανδρέου. Η ολοκλήρωση μιας μετάλλαξης

Η αλλαγή ηγεσίας στις αρχές του 2004 και ο τρόπος που επιβλήθηκε δείχνουν ανάγλυφα την αλλαγή του κομματικού τύπου και την εμπέδωση της (συγχωνευμένης) κρατικής / κομματικής γραφειοκρατίας. Ας παρακολουθήσουμε βήμα-βήμα την τυπική εξέλιξη της διαδικασίας διαδοχής, αποτυπώνοντας τις επιπτώσεις της στη μορφή-κόμματος.

1. Ένας εν ενεργεία πρωθυπουργός (Σημίτης) ‘καταργείται’ μπροστά στην αδυναμία του να ξαναοδηγήσει το κόμμα του στην εκλογική νίκη, νίκη που θεωρείται αυτοσκοπός και πάνω από κάθε πολιτική και ιδεολογική διάσταση. Στην περιρρέουσα αντίληψη της κομματικής-κρατικής γραφειοκρατίας, το ‘κόμμα’ δεν είναι πλέον θεσμός εκπροσώπησης κοινωνικών συμφερόντων, αλλά (εκλογικός) μηχανισμός διαχείρισης και διεύθυνσης του κράτους, έξω από το οποίο δεν νοείται.
2. Οι διαδικασίες αλλαγής είναι διαδικασίες πολιτικού παρασκηνίου και συμφωνιών που δεν έχουν δει (ακόμα και σήμερα) το φως της δημοσιότητας. Ο κομματικός μηχανισμός, τα μέλη, τα στελέχη, το Εκτελεστικό Γραφείο, το Υπουργικό Συμβούλιο παρακολουθούν τα γεγονότα από τα ΜΜΕ, τα οποία, όχι μόνο προαναγγέλλουν, αλλά και επιβάλλουν την αλλαγή ηγεσίας.
3. Η διαδικασία διαδοχής είναι κλειστή. Δεν υπάρχει αντίπαλη υποψηφιότητα, η οποία μάλιστα αποθαρρύνεται άμεσα και έμμεσα. Ο διάδοχος επιλέγεται στην ουσία από εξω-κομματικούς παράγοντες, χωρίς διαδικασίες. Ο διάδοχος αρχίζει να διοικεί το κόμμα πριν τυπικώς το αναλάβει⁹.

⁹ Αυτό φάνηκε στην ‘υπόθεση Πάχτα’ και τη διαγραφή από το ΠΑΣΟΚ των βουλευτών που στήριξαν την περίφημη τροπολογία. Η διαγραφή επιβάλλεται από τον επίδοξο αρχηγό του ΠΑΣΟΚ, ο οποίος εκείνη τη στιγμή δεν έχει καμία τυπική ευθύνη ή αρμοδιότητα. Υπάρχει και εκλεγμένος από το συνέδριο Πρόεδρος του κόμματος (Σημίτης) και εκλεγμένος από την Κ.Ε. γραμματέας (Χρυσοχοϊδης) και εκλεγμένο Εκτελεστικό Γραφείο (στο οποίο δεν ανήκει ο Γ.Παπανδρέου). Η θεσμική ‘εσωκομματική’ εκτροπή είναι πρωτοφανής.

4. Η διαδικασία αυτή γίνεται δεκτή από το κόμμα, παρά το γεγονός ότι το καταργεί με πρωτοφανή τρόπο. Η άποψη 'να κερδηθούν οι εκλογές πάση θυσία' αποτελεί το συνεκτικό πεδίο της αυτο-κατάργησης του κόμματος.

5. Ο διάδοχος επιλέγει μια διαδικασία εκλογής (στην ουσία: συγκατάθεσης της αλλαγής ηγεσίας) που δεν προβλέπεται από το καταστατικό του κόμματος, δηλαδή την εκλογή από καθολική ψηφοφορία μελών και 'φίλων'. Για το λόγο αυτό συγκαλείται έκτακτο συνέδριο που θα κληθεί να αλλάξει το καταστατικό. Το Συνέδριο δεν περιλαμβάνει καμία προηγούμενη συλλογική – θεσμική διαδικασία (προσυνεδριακές συνελεύσεις, εκλογή αντιπροσώπων, διαφορετικές προτάσεις καταστατικού, κ.ο.κ). Το σώμα των Συνέδρων είναι στην ουσία μια διευρυμένη ολομέλεια των στελεχών, κρατικών στη μεγάλη τους πλειοψηφία, χωρίς τυπική εξουσιοδότηση. Ενδεχομένως δε και 'παράνομη' λόγω του ότι οι περισσότεροι παριστάμενοι 'σύνεδροι' (πλην των 'αριστίνδην συμμετεχόντων) έχουν τυπικός εκλεγεί από τις διαδικασίες του Συνεδρίου του 2001, στις οποίες συμπεριλαμβάνονταν και τα 100.000 ανύπαρκτα – σύμφωνα με το ίδιο το κόμμα – μέλη.

6. Στο Συνέδριο απαγορεύεται η έκφραση μειοψηφούσας άποψης. Επιτρέπονται μόνο τρεις ομιλίες (απερχόμενος Πρόεδρος, γραμματέας, προοριζόμενος Πρόεδρος) και κατόπιν δια ανατάσεως της χειρός ψηφοφορίες στις οποίες δεν καταμετράται η διαφωνία (που υπήρξε).

7. Ο νέος Πρόεδρος ζητά και επιβάλλει τον ανοικτό τύπο ψηφοφορίας για την εκλογή του, στον οποίον συμμετέχουν και 'φίλοι' του κόμματος. Πιστεύει ότι έτσι καινοτομεί, απέναντι σε ένα 'πεπαλαιωμένο και φθαρμένο' κομματικό οργανισμό. Ωστόσο, η διαδικασία αυτή ολοκληρώνει την αλλοίωση όχι μόνον ενός τυπικά δημοκρατικού κόμματος, αλλά καταργεί και την ίδια την έννοια / λειτουργία του κόμματος. Η άμεση εκλογή Προέδρου εξασθενεί τα θεσμοθετημένα συλλογικά όργανα ενός κόμματος: το Συνέδριο, την Κεντρική Επιτροπή, το Εκτελεστικό Γραφείο, τον Γραμματέα. Ανατρέπονται έτσι οι οργανωτικές μορφές διάκρισης των (εσωκομματικών) εξουσιών και αρμοδιοτήτων και ενισχύεται ο ρόλος του Προέδρου ως μονοπρόσωπου οργάνου. Η άμεση εκλογή Προέδρου ενός κόμματος οδηγεί εξ'ορισμού σε μια μορφή 'προεδρικού κόμματος', όπως ακριβώς θα συνέβαινε και με το πολίτευμα της χώρας αν ο πρόεδρος εκλεγόταν απευθείας από το λαό. Έτσι, το κρίσιμο ερώτημα που τίθεται είναι ποιά (θα) είναι το κυρίαρχο όργανο διαμόρφωσης πολιτικής, ως εκφραστής του 'συλλογικού διανοούμενου' που υποτίθεται ότι είναι ένα κόμμα. Και άρα, ποιο είναι το πεδίο εντός του οποίου θα συγκροτούνται οι (αυτονόητες και ούτως ή άλλως υπαρκτές σε ένα πολυσυλλεκτικό δημοκρατικό κόμμα) τάσεις.

8. Η καινοτομία να ψηφίζεται ο πρόεδρος ενός κόμματος από ανοικτή ψηφοφορία πολιτών, μελών ή και φίλων, διαφοροποιεί ουσιαστικά και τυπικά την έννοια του κόμματος ως 'εθελοντικής ένωσης ατόμων που τους ενώνει μια κοινή ιδεολογία' και ανοίγει το δρόμο για τη διαμόρφωση κομμάτων à la carte.

Επιπλέον θέτει ορισμένα κρίσιμα ερωτήματα για το μέλλον του κομματικού συστήματος, αν τελικώς επικρατήσει ως λογική: α) τι θα διαφοροποιεί θεσμικά και λειτουργικά το 'μέλος' από το 'φίλο' και τελικά το οργανωμένο (θεσμικά) πολιτικό κόμμα από το ευρύτερο (ιδεολογικά) κοινωνικό σώμα; β) πώς θα αποφευχθεί το ενδεχόμενο η ανοικτή ψηφοφορία να εμπλακεί στο σύστημα των (τοπικών και κεντρικών) πελατειακών σχέσεων και ουσιαστικά να μεταβληθεί στο μέλλον σε ένα τρόπο ελέγχου από την οποιαδήποτε κομματική / κρατική γραφειοκρατία της πολιτικής συμπεριφοράς απλών πολιτών; γ) πώς απαντά το σχήμα αυτό στη διάσπαση του δικαιώματος εκλέγειν / εκλέγεσθαι; Πώς, δηλαδή, ένας απλός πολίτης έχει το

δικαίωμα να ψηφίζει τον πρόεδρο ενός κόμματος, αλλά δεν έχει το δικαίωμα να εκθέτει ο ίδιος υποψηφιότητα ή έστω να προτείνει εναλλακτική υποψηφιότητα;

Προσπαθώντας να ‘καινοτομήσει’ και, κυρίως, να ‘διασώσει’ την εξουσία του, το ΠΑΣΟΚ άνοιξε τους ‘ασκούς του Αιόλου’ και για το ίδιο, ίσως δε και για ολόκληρο το κομματικό σύστημα της μεταπολίτευσης. Η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ δείχνει ανάγλυφα την ετεροβαρή μετατόπιση των κομμάτων από τη θέση του θεσμού κοινωνικής εκπροσώπησης στη θέση του μηχανισμού νομιμοποίησης του κράτους. Η ισορροπία μεταξύ των δύο πλευρών έχει διαταραχτεί και η δεύτερη διάσταση κυριαρχεί ασφυκτικά πάνω στην πρώτη.

Η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, επίσης, δείχνει τον τρόπο με τον οποίον η δυναμική των κομμάτων αλλοιώνεται, ανεξάρτητα από την ιδιότητά τους ως ‘μαζικά κόμματα’. Η ένταξη των μαζών μεταπολιτευτικά στα κόμματα δεν τα κατέστησε εντέλει περισσότερο δημοκρατικά (Βερναρδάκης-Μαυρή 1986). Αντίθετα, η ένταξη αυτή κατέληξε, μέσα από διαδοχικές φάσεις που εμπεριείχαν το στοιχείο της κοινωνικής αντίστασης είναι η αλήθεια, να λειτουργεί ως παράγων νομιμοποίησης και αναπαραγωγής του υφιστάμενου κοινωνικού και πολιτικού συστήματος και της νέας ‘πελατειακής’ δομής του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βερναρδάκης, Χρ. (1995). *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985. Σχέσεις εκπροσώπησης και σχέσεις νομιμοποίησης στο φως του πολιτικού και κοινωνικού ανταγωνισμού*, 2 τόμοι, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών 1993.
- Βερναρδάκης, Χρ. (2004). «Πολιτικά κόμματα και 'μεσαίος χώρος'. Οι ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές συντεταγμένες των σημερινών πολιτικών δυνάμεων». Στο Βερναρδάκης, Χρ. (επιμ.), *VPRC – Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα, Έρευνες – Δημοσκοπήσεις 2004*. Αθήνα: Σαβάλλας (υπό έκδοση)
- Vernardakis, Chr. (2000). «Les élections grecques d'avril 2000. Le cas d'un bipartisme convergent». *Pole Sud*, τομ.13:145-157
- Βερναρδάκης, Χρ. & Μαυρής, Γ. (1986). «Η θέση των πολιτικών κομμάτων στο κράτος και η επέκταση της πολιτικής αντιπροσώπευσης». *Θέσεις*, τ. 16, σ. 81-114
- Βερναρδάκης, Χρ. & Μαυρής, Γ. (1991). *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Εξάντας.
- Βέρος, Α. (χ.χ.). «Και πάλι για τις Επιτροπές Πρωτοβουλίας». Στη συλλογική έκδοση *Συζήτηση για τις Επιτροπές Πρωτοβουλίας*, σ. 14-16. Αθήνα: Ενότητα
- Converse, Ph. (1964). «The nature of belief systems in mass publics». Στο Apter, D.(eds), *Ideology and Discontent*, New York: Free Press
- Converse, Ph. (1970). «Attitudes and non attitudes: continuation of a dialogue». Στο Tufte E. (eds.), *The Quantitative Analysis of Social Problems*, MA: Addison-Wesley.
- Duverger, M. (1976, nouvelle éd.). *Les Partis Politiques*. Paris: Armand Colin.
- Ελεφάντης, Α. (1991). *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*. Αθήνα: Πολίτης
- Ελεφάντης, Α. & Καβουριάρης, Μ. (1980). «ΠΑΣΟΚ, Σοσιαλισμός ή λαϊκισμός;». Στο Παπασαραντόπουλος Π. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Ελευθερίου, Ρ. (1983). «Εννιά χρόνια ΠΑΣΟΚ - Μέρος Β' – Από την αυτοοργάνωση στη γραφειοκρατία». Περιοδικό *ANTI*, τ. 241.
- Gramsci, A. (1975). *Gramsci dans le texte*. Paris: Editions Sociales
- Grunberg, G. & Schweisguth, E. (1990). «Libéralisme culturel et libéralisme économique». Στο CEVIPOF, Boy, D. & Mayer, N. (dir.), *L'électeur français en questions*, Paris: Presses de FNSP.
- Grunberg, G. & Schweisguth, E. (1997). «Recompositions idéologiques». Στο Boy, D. & Mayer, N. (dir.), *L'électeur a ses raisons*, Paris: Presses de FNSP.
- Καπετανγιάννης, Β. (1980). «Η πολιτική και θεωρητική σημασία της συζήτησης για το ΠΑΣΟΚ». Στο Παπασαραντόπουλος Π. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

- Κατσούλης, Ηλ. (1980). «Ο ρόλος και η σημασία της χαρισματικής ηγεσίας στην ελληνική μεταβατική κοινωνία». Στο Παπασαραντόπουλος Π. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Katz, R. & Mair, P. (1995). «Changing models of party organization and party democracy. The Emergence of the Cartel Party». *Party Politics* Vol. 1, No, σ. 5-28
- Κόλμερ, Κ. (2001). *Η μεγάλη ληστεία του ...Χρηματιστηρίου*. Αθήνα: Κάκτος
- Λιβιεράτος, Δ. (2004): «Οι Επιτροπές Πρωτοβουλίας», εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 5/9.
- Lipset, S. & Rokkan, St. (eds) (1967). *Party Systems and Voters Alignments*. New York: The Free Press.
- Λυριντζής, Χρ. (1990). «Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές». Στο Λυριντζής, Χρ. & Νικολακόπουλος, Ηλ. (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα: Θεμέλιο-ΕΕΠΕ.
- Lyrantzis, Chr. (1983). *Between Socialism and Populism: The Rise of the Panhellenic Socialist Movement*. Thesis of PhD, London: L.S.E
- Λυριντζής, Χρ. & Νικολακόπουλος, Ηλ. (1990) (επιμ). *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα: Θεμέλιο-ΕΕΠΕ.
- Μαυρής Γ.: *Οι κοινωνικές συντεταγμένες της κομματικής επιρροής: Οι σχέσεις εκπροσώπησης στην περίοδο 1974-1985*, 3 τόμοι, αδημ. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών 1993
- Μαυρής, Γ. (2000). «Οι 'δύο Ελλάδες'. Κοινωνιολογία της ψήφου στις εκλογές της 9^{ης} Απριλίου 2000», σ. 17-36. Στο Βερναρδάκης Χρ. (επιμ.), *VPRC – Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα, Έρευνες – Δημοσκοπήσεις 2001*. Αθήνα: Νέα Σύνορα/Λιβάνης.
- Μαυρής, Γ. (2001α). «Τι έχει αλλάξει στην κοινωνική βάση του ΠΑΣΟΚ μετά τις εκλογές», εφ. *ΤΑ ΝΕΑ*, 9/10. Διαθέσιμο επίσης στο http://www.vprc.gr/4/11/index_gr.html.
- Μαυρής, Γ. (2001β). «Η ιδεολογική ακτινογραφία του σημερινού ΠΑΣΟΚ», εφ. *ΤΑ ΝΕΑ*, 10/10. Διαθέσιμο επίσης στο http://www.vprc.gr/4/11/1_gr.html.
- Μαυρής, Γ. (2004). «Οι αλλαγές στην κοινωνική βάση των κομμάτων», εφ. *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 20/2. Διαθέσιμο επίσης στο http://www.vprc.gr/2/skall/16_gr.html.
- Michelat, G. (1986). «Typologie et attitudes politiques». *Bulletin de psychologie*, 379, σ. 225-232.
- Mosschonas, G. (1990). *La Gauche Francaise (1972-1988) à la lumi ère du paradigme social-democrate. Partis de coalition et coalitions de partis dans la competition electorale*, Thèse pour le Doctorat D'Etat, Paris: Université Paris II.
- Μουζέλης, Ν. (1980). «Σκέψεις πάνω στη θεαματική πολιτική άνοδο του ΠΑΣΟΚ». Στο Παπασαραντόπουλος Π. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Μουζέλης, Ν. (1989). «Ο λαϊκισμός. Νέος τρόπος ένταξης των μαζών στις πολιτικές διαδικασίες;». Στο Μουζέλης, Ν. – Λίποβατς, Θ. – Σπουρδαλάκης, Μ., *Λαϊκισμός και Πολιτική*, Αθήνα: Γνώση.

- Παπανδρέου, Α. (1976). «Εισήγηση στο Προσυνέδριο του ΠΑΣΟΚ – 16 Μαρτίου 1975» σ. 92-102. Στον τόμο *Από το ΠΑΚ στο ΠΑΣΟΚ*. Αθήνα: Λαδιάς.
- Παπασαραντόπουλος, Π. (1980) (επιμ.). *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής
- Pélassy, D. (1992). *Qui gouverne en Europe ?*. Paris: Fayard.
- Sartori, G. (1976). *Party and Party Systems*. Cambridge: University Press.
- Σημίτης, Κ. (1989). «Εισαγωγή». Στο Μουζέλης, Ν. – Λίποβατς, Θ. – Σπουρδαλάκης, Μ., *Λαϊκισμός και Πολιτική*, Αθήνα: Γνώση.
- Σημίτης, Κ. (1992). *Προτάσεις για μια άλλη πολιτική*, Αθήνα: Γνώση
- Σημίτης, Κ. (1995). *Για μια κοινωνία ισχυρή, για μια ισχυρή Ελλάδα*, Αθήνα: Πλέθρον
- Σπανού, Κ. (1998). «ΠΑΣΟΚ και δημόσια διοίκηση. Η δύσκολη μαθητεία» σ. 157-194. Στο Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα – Κράτος – Κοινωνία*, Αθήνα: Πατάκης
- Σπουρδαλάκης, Μ. (1988). *ΠΑΣΟΚ. Δομή, Εσωκομματικές κρίσεις και Συγκέντρωση Εξουσίας*. Αθήνα: Εξάντας
- Σπουρδαλάκης, Μ. (1989). «Ο ελληνικός λαϊκισμός στις συνθήκες του αυταρχικού κρατισμού». Στο Μουζέλης, Ν. – Λίποβατς, Θ. – Σπουρδαλάκης, Μ., *Λαϊκισμός και Πολιτική*, Αθήνα: Γνώση.
- Σπουρδαλάκης, Μ. (1998) (επιμ.). *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα – Κράτος – Κοινωνία*, Αθήνα: Πατάκης
- Σπουρδαλάκης, Μ. (2003). «Το κομματικό φαινόμενο: Εξέλιξη και συγκυρία» σ. 39-63. Στο Τσάτσος Δ. – Κοντιάδης Ξ. (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*. Αθήνα: Παπαζήσης
- Spourdalakis, M. (1991). «PASOK in the 1990s: Structure, Ideology, Political Strategy» σ. 157-181. Στο Maravall, J.-M. (eds), *Socialist Parties in Europe*. Barcelona: Institut de Sciences Politiques in Socials.
- Τσάτσος, Δ. (1983). *Σύνταγμα και Πολιτειακή Πρακτική. Επιλογή Κειμένων 1971-1983*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Weber, M. (1959). *Le Savant et le Politique*, Paris: Plon 10/18